

УДК 39:001. 891:638. 1 (=162) "19"

БДЖІЛЬНИЦТВО В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЧЕСЬКИХ, СЛОВАЦЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ (XX ст.)

Уляна МОВНА

Інститут народознавства НАН України
пл. Ринок, 10, Львів, 79000
Відділ історичної етнології

У статті зроблено історіографічний аналіз розробки дослідницької тематики бджільництва в етнографічних публікаціях чеських, словацьких і польських учених XX ст. Реалізація наукових зацікавлень, сконцентрованих головно докола історичних форм функціонування бджолярського господарства (бортництва, пасічництва), народно-юридичних звичаїв, що склалися в межах промислу, різних локальних традицій народного бджільництва XIX століття, духовного виміру – звичаїв, обрядів, повір'їв, соціального статусу бджолярів, відбувалася у вигляді аналітичних статей, тематичних розділів колективних монографій, індивідуальних праць та узагальнюючих досліджень. У процесі розгляду доробку названих національних історіографій викристалізувалася періодизація, що обіймає п'ять хронологічних відрізків: 1) початок століття; 2) 20–30-ті роки; 3) середина 40-х–50-ті роки; 4) 60–70-ті роки; 5) 90-ті роки, протягом кожного з яких домінували притаманні лише йому дослідницькі тенденції. Попри появу певного інтересу до студій бджільництва іноетнічних спільнот, основний акцент кожною з національних етнографічних шкіл цілком логічно робився на дослідженні вітчизняної проблематики.

Ключові слова: бджільництво, Чехія, Словаччина, Польща, історіографічний аналіз, етнографічні дослідження, матеріальна і духовна культура, XX ст.

У наукових колах Чехії, Словаччини та Польщі XX ст. ознаменувалося загостренням дослідницького інтересу до етнографічних студій бджільництва як феномену національної матеріальної і духовної культури. Витоки цього зацікавлення кореняться у науковій традиції XIX ст. – з часу появи публікацій цієї тематики як відомих, так і малознаних словацьких і польських етнографів та істориків Й.Фандла¹, Й.Чапловича², анонімого словака³, І.Любич-Червінського⁴, А.Маньковського⁵, К.Туровського⁶,

¹ Fańdly J. Slowenski Wčelar. Trnava, 1802.

² Csaplovics J. Zpráva včelárska. Viedeň, 1817.

³ Rozmlauwánj o wčelárství... od Slovaka. Bratislava, 1816.

⁴ Z Grzędę. O środkach pomnożenia pasieki, i co przeszkadza, że w naszym kraju tak mała ochota do zakochania się w pszczelnem gospodarstwie zwykła się dotąd wydawać // Pamiętnik Lwowski. 1817. T.4. №16. S.349–356.

⁵ Mańkowski A. Dwa dokumenty dotyczące bartnictwa w starostwach tucholskiem i świeckiem // Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu. 1817. T.4. S.45–48.

⁶ Turowski K. Wzmianka o krajowym pszczelnictwie // Tygodnik Rolniczy i Przemysłowy. 1844. №16. S.127–128.

невідомих дописувачів журналів “Tygodnik Rolniczy i Przemysłowego” та “Rozmaitości dla Ludu Wiejskiego”⁷, В.Козловського⁸, К.Ніщицького⁹, Й.Лелевеля¹⁰, К.Вуйціцького¹¹, З.Глогера¹², С.Скродського¹³, Ф.Гавронського¹⁴, К.Потканського¹⁵.

XIX ст. у західних слов'ян стало епохою розвитку етнографії як сукупності батьківщинознавчих досліджень, натхненних духом демократичного патріотизму, бажанням допомогти культурному розвою народу, і тісно пов'язаних з ідеєю національного відродження та самоутвердження, протистояння асиміляторській політиці трьох колоніальних імперій – Австрійської, Німецької та Російської. Це був етап накопичення фактологічного матеріалу, проте у середовищі наукової громадськості вже пробивалися до життя паростки тенденції до поглиблення збирацької роботи в галузі матеріальної культури, до узагальнення і систематизації її результатів. Аналітичне осмислення нагромадженого фактажу відбувалося в межах пануючої міфологічної та еволюційної наукових шкіл. Координацію народознавчих пошуків окремих дослідників у Польщі, Чехії та Словаччині здійснювали численні наукові та просвітницькі осередки – Віленський університет і Товариство приятелів наук у Варшаві (1800-1832), Антропологічна комісія Краківської Академії наук (1873), Чеська (1831, Прага), Моравська (1852, Брно), Словенська, тобто Словацька, матиці (1863, св. Мартін), “Матиця ліду” (1867, Прага), Чехословацьке етнографічне товариство (1893)¹⁶, які займалися збором та публікацією етнографічних матеріалів, організацією етнографічних музеїв та виставок. Сильним імпульсом до зацікавлення етнографією бджільництва у чехів та словаків послужила етнографічна виставка, влаштована у Празі в травні 1895 р., що мала наочно продемонструвати побут народу та розкрити панораму всієї його матеріальної і духовної культури¹⁷. Багата колекція предметів бджільництва входила до основного композиційного ядра виставки, яке творило першу з чотирьох груп її організаційного плану. Празька виставка мала величезне наукове значення, оскільки випередила в цьому сенсі європейську етнографію й активізувала збирацьку діяльність, зокрема, в царині бджільництва, водночас, відбувшись в умовах активної протидії віденського уряду, вона заманіфестувала єдину волю та консолідацію всього народу, засвідчила його громадянську зрілість й готовність до творення власної незалежної держави.

У перші десятиліття XX ст. у названих слов'янських етносів з'явилися як статті, так і праці більшого формату, в яких на основі аналізу накопиченого фактичного матеріалу розглядалися окремі аспекти бджільництва як організованого промислу,

⁷ O podcieraniu i podbieraniu pszczół na wiosnę // Tygodnik Rolniczy i Przemysłowy. 1844. №13. S.101–104; Pszczoły // Rozmaitości dla Ludu Wiejskiego. 1845. Cz.4. S.134–140, 153–155, 177–181.

⁸ Kozłowski W. Słownik leśny, bartny, bursztyński i oryński. Warszawa, 1846.

⁹ Prawo bartne z r. 1559 // Biblioteka pisarzy starożytnych K. Wójcickiego. Warszawa, 1854. №4.

¹⁰ Lelewel J. Pszczoły i bartnictwo w Polsce // Polska, dzieje i rzeczy jej. Poznań, 1856. T.4. S.505–534.

¹¹ Wójcicki K. Bartnictwo w dawnej Polsce. Kraków, 1869.

¹² Gloger Z. Przesady pszczolarskie, myśliwskie i rolnicze // Biblioteka Warszawska. 1876. T.4. Serya II. Zesz. 12. S.552–555; Tego ż. Z gospodarstwa pszczelonego // Kłosy. 1882. №876.

¹³ Skrodzki S. Porządek prawa bartnego dla starostwa lomżyńskiego z r. 1666, wyd. A.Krynicky // Archiwum Komisji Historycznej. Kraków, 1886. T.3. S.1–41.

¹⁴ Gawroński R.F. Prawo bartne XVI w. Lwów, 1895.

¹⁵ Potkański K. Bartnictwo i organizacja bartnicza // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział hist.-filolog. Kraków, 1895. S.9–11.

¹⁶ Posern-Zieliński A. Etnografia jako samodzielna dyscyplina naukowa // Historia etnografii polskiej. Wrocław, 1973. S.46, 83; Токарев С.А. Начальный период славянской этнографии // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. Москва, 1973. С.237, 443; Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. Львів, 2000. С.8.

¹⁷ Горак Ю. Чешская этнография и ее европейское значение. Прага, 1946. С.8–10.

передусім, духовного феномену з характерними етнічними ознаками. Хронологічно першими були опубліковані статті, присвячені духовній культурі бджільництва, а саме – місцю бджоли в народній традиції, що одночасно з’явилися у чеській та польській історіографії (1901). Це невелика замітка Ф.Рошулека “Повір’я про бджіл”, що побачила світ у часописі “*Český Lid*”¹⁸, та дещо більша за обсягом стаття Е.Маєвського “Бджола в поняттях і практиках нашого народу”¹⁹. Остання супроводжувалася приміткою “Витяги з літератури, зібрані переважно С.Ястшебовським і Ю.Санецьким”, що показала мінімальний внесок автора у підбір джерел до написання статті, яка певною мірою мала компіляційний характер. Вона містила простий виклад матеріалу (до того ж, далеко не повний), згрупованого у дві частини: “Роль в народних переказах, уявленнях та віруваннях” та “Роль у різних практиках”. У першій частині наводилися прислів’я, загадки, пісні, байки, оповідки, вірування та народні погляди на бджолу, а друга містила низку обрядів, звичаїв, забобонів, пересудів, чарів та замовлянь, що стосувалися комах, показувала її роль у народній медицині та прогнозуванні погоди. На сьогодні стаття Е.Маєвського зберегла лише фактографічне значення. 1905 р. в органі польського етнографічного (“людознавчого”) товариства з’явилася друком стаття Ю.Садовського²⁰, присвячена практиці виливання воскових свічок у с. Вітановицях Вадовицького повіту. У ній не лише описується матеріальне виробництво – технологія виготовлення свічок з воску за допомогою так званого “старосвітського” ручного способу під патронатом церковного братства, а й розкриваються духовні чинники, як от роль воску як “чистого”, а отже, найпридатнішого матеріалу для офіри Богу. Накопичення солідної джерельної бази з історії польського бджільництва, здійснене ще минулого століття, дало змогу А.Брауну в 1911 р. видати узагальнюючу монографію з даної проблематики²¹. На жаль, з об’єктивних обставин вона виявилася поза межами нашої досяжності, а отже, й аналізу.

Початок ХХ ст. у польській історіографії був періодом активної наукової діяльності відомого дослідника Я.Бистрона. Його “Студія над народними звичаями” заторкнула і проблему місця бджоли в народній традиції (їй присвячено окремий підрозділ)²². Це перша в польській етнографії доволі велика за обсягом, ґрунтовна стаття, в якій на основі детального аналізу широкого кола джерел розкривається роль бджоли у звичаєвості польського народу, який вважав комаху святою істотою, розглядав бджіл як членів родини пасічника, що приносять щастя, їх крадіжки та знищення розцінювалися у народі як важкий гріх. У випадку смерті господаря народний звичай велів попроситися з комахами окремим обрядом. Автор, який досконало володів компаративним методом дослідження, активно оперував не лише польським, а й порівняльним матеріалом з багатьох слов’янських, у тому числі української, та інших європейських традицій. Викладу власних дослідницьких міркувань у статті передують докладний перелік доробку попередників – вітчизняних, чеських, хорватських, російських та німецьких учених у цій галузі.

¹⁸ *Rošulek F. Pověry o včelách // Český Lid. 1901. T.X. S.480–481.*

¹⁹ *Majewski E. Pszczoła (Apis mellifica L.) w pojęciach i praktykach ludu naszego // Wisła. 1901. T.XV. S.424–435.*

²⁰ *Sadowski J. Lanie świec woskowych w Witanowicach (w pow. Wadowickim) // Lud. 1905. T.XI. S.73–76.*

²¹ *Braun A. Z dziejów bartnictwa w Polsce. Warszawa, 1911.*

²² *Bystron J. Studya nad zwyczajami ludowymi // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział hist.-filoz. Kraków, 1917. T.35. S.25–39.*

20–30-ті роки увійшли в історію польської і чеської етнографічної науки як період появи монографій, що розглядають питання історії національного бджільництва, особливо бортницької стадії його розвитку, аналізують перші видання з історії промислу та народно-привові погляди на це заняття. 1920 р. у Замості побачила світ брошура Я.Кролікowsького “Найстарша польська книжка про бджільництво”²³, присвячена першому польському підручнику для пасічників “Наука коло пасік” (1614) В.Концького²⁴ – адміністратора маєтку Комарно (Белзьке воєводство) познанського воєводи епохи короля Сигізмунда III Яна Остророга. Місцем видання не випадково став Замость, оскільки Остророг був вихованцем Замойської академії і приятелем канцлера Яна Замойського. На межі XVI–XVII ст. бджільництво у Речі Посполитій досягло найвищого розквіту і зайняло міцні економічні позиції. Воно розвивалося у формі бортництва у лісах та пасічництва – у панських фільварках. Я.Кролікowsький проаналізував тогочасну теорію бджільництва, представлену В.Концьким у чотирьох розділах: “Про пасічників”, “Про добру раду в пасіках і про поправу бджіл навесні аж до роїв” (з характеристикою пасічницьких робіт, вуликів та інструментів), “Про рої та справу добру біля осадження роїв”, “Про підбирання бджіл і закриття на зиму”. Автор інформував про історію перевидань книжки В.Концького, яка уже в 20-х роках ХХ ст. була бібліографічною рідкістю. Друге видання вийшло 1631 р. в Любліні, третє – 1821 р. у Вільно. Сучасна четверта перевидація здійснена у Замості 2001 р.²⁵ зусиллями місцевого краєзнавчого музею та просвітницько-музейного осередку Розточанського національного парку в Звіринці з нагоди відкриття їхньої спільної виставки “Мед і віск – дорогоцінні скарби”. Ініціатива її перевидання належить В.Чубацькому – досліднику історії бджільництва, автору стислої передмови до книги. 1922 р. голова Чеської пасічницької спілки, канонік Й.Кебрле (не будучи ані професійним істориком, ані етнографом) зважився оприлюднити працю “Історія чеського бджільництва”²⁶, у якій особливу увагу звернув на чеське і моравське бортництво. На жаль, ми не мали змоги докладно ознайомитися з нею. Дослідник звичаєвого права у бджільництві П.Домбковський 1923 р. видав у Львові господарсько-правові нариси до вивчення бортництва у давній Польщі²⁷. Джерельною основою цієї публікації стали судові записи Руського воєводства в “Aktach grodzkich i ziemskich” XV–XVI ст. Проаналізувавши архівні справи, пов’язані з бджільництвом, дослідник дійшов висновку, що верховне право на борті належало власнику лісу. Бортництвом займалися панські піддани як самостійні бортники, сплачуючи на користь пана медову данину у визначений звичаєвим правом термін. Бортницьке господарство мало доволі значну цінність, як повідомляє автор, навіть посаги жінкам записували половиною бджолиних бортей. Численні повідомлення про крадіжки, насильне віднімання чи привласнення собі, на шкоду іншим спадкоємцям, в актовому матеріалі ілюструють, якою лакомою річчю були борті. П.Домбковський диференціює два види оплат бортників, висвітлює їхні права, закріплені у місцевих бортних статутах, наводить правові норми “Руської Правди” про борті, які послужили юридичною підставою і витокami звичаєвого права, витвореного народом. У 1930 р. в “Часописі словацької музейної спілки”, що ви-

²³ Krolkowski J. Najstarsza polska książka o pszczelnictwie. Zamość, 1920.

²⁴ Kački W. Nauka około pasiek z informacjey Pana Walentego Kackiego anno Domini MDCXII w Komarnie u mnie Jana Ostroroga woiewody poznańskiego spisana. Zamość, 1614.

²⁵ Kački W. Nauka około pasiek. Przedruk z pierwszego zamojskiego wydania z roku 1614 z zachowaniem oryginalnego układu tekstu, pisowni i rysunków. Zamość, 2001.

²⁶ Kebrale J. Dějiny českého včelářství. Praga, 1922.

²⁷ Dąbkowski P. Bartnictwo w dawnej Polsce. Szkice gospodarczo-prawne. Lwów, 1923.

ходив у Мартіні, Р.Беднарік видрукував статтю “Вулики у віруваннях та мистецтві словацького народу”²⁸, у якій особливу увагу приділив символічній ролі фігурних вуликів, які згодом стануть основним предметом його наукових зацікавлень. Логічним продовженням розроблюваної у 20–30-х роках теми історії бортництва з особливим наголосом на бортницьких знаках власності і типології вуликів послужили монографії Б.Намисловського²⁹ і С.Бланк-Вейсберга³⁰. Наступною у цьому ряді наукових розробок стала стаття А.Кутшеби “Весниця – данина медова”, опублікована в “*Rocznikach Dziejów Społecznych i Gospodarczych*”³¹ (на жаль, вона виявилася недоступною для нашого розгляду). 1941 р. на сторінках словацького “Етнографічного збірника” з’явилася друком стаття В.Шієра³², присвячена вулику як самобутньому народному витвору. Автор досліджує історичні форми вуликів на території Словаччини, шляхи їх проникнення з Західної Європи і засвоєння місцевою традицією (“клати”, солом’яники). При цьому Шієр безпідставно стверджує, що солом’яні вулики запозичені у германців. Згадується у статті пасічний інвентар, зокрема, оздоблені буквеною символікою в якості апотропея дерев’яні рійниці.

Післявоєнний період (середина 40-х–50-ті роки) став у Словаччині та Польщі особливо врожайним стосовно підсумкових монографій та ґрунтовних профільних статей, які продовжували і поглиблювали розробку проблематики функціонування бортницького господарства різних регіонів своїх країн в умовах феодального способу виробництва. 1947 р. побачив світ другий том фундаментальної праці Ю.Гашперіка (перший вийшов у Братиславі 1927 р.)³³. У двотомній праці значне місце відведено історичним та етнографічним узагальненням. Автор, простудіювавши типи існуючих вуликів, висловлює дослідницькі міркування щодо часу появи на теренах Словаччини фігурних та скринькових бджолиних жител. Певна увага вділена конструктивним особливостям фігурних вуликів, об’єктом вивчення став також бортницький інвентар. У праці проаналізовані народні бджолярські правові звичаї, наведені розміри бджолиної десятини та інших оплат бортників на користь власників лісових угідь. Окремий розділ присвячено використанню меду та воску (напій “медовина”, воскові вотиви). Розглядається також тогочасне законодавство у сфері бджільництва, зокрема, урбарій Марії-Терези 1767 р. та пруське законодавство 1792 р. Заслугою Ю.Гашперіка є передрук ним у додатках до монографії раритетних рукописних і друкованих книг – підручників бджільництва XVIII–початку XIX ст., серед них Скаліцького рукопису, публікацій Й.Фандла, Й.Чапловича, невідомих авторів. Дослідник зосередив увагу не лише на матеріальному ракурсі вивчення бджільництва, а й заторкнув його духовний вимір – народні звичаї, обряди, повір’я, магичні дії, висловивши власні судження стосовно їх генезису. 1949 р. у “*Pamiętniku Słowiańskim*” була надрукована стаття К.Перадзької³⁴, яка вперше містила спостереження за розвитком бортницького промислу не на польській етнічній території, а в Лужицях (у лужицьких сербів

²⁸ *Bednárík R. Úle v poverách a umení slovenského ľudu // Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Martín, 1930.*

²⁹ *Namysłowski B. Znamiona bartne mazowieckie XVII i XVIII wieku i inne znaki ludowe. Poznań, 1927.*

³⁰ *Blank-Weissberg ST. Barcie i klody w Polsce. Warszawa, 1937.*

³¹ *Kutrzebianka A. Vesnica danin miodowa // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. 1938. T.7. S.73–105.*

³² *Schier B. Úl ako zdroj národopisného výskumu // Národopisný sborník. 1941. Zv. 2.*

³³ *Gašperik J. Pamätnosti včelárstva slovenského. Prievidza, 1947. Zv.2; Bratislava, 1927. Zv.1.*

³⁴ *Pieradzka K. Uwagi o bartnictwie na Łużycach // Pamiętnik Słowiański. 1949. T.1. S.83–100.*

лужицьких сербів Німеччини), а отже, започаткувала дослідження польськими вченими бджільництва інших етносів.

50-ті роки – час активної професійної діяльності на полі етнографічних студій бджільництва відомого польського дослідника, багатолітнього директора краєзнавчого музею Перемишля К.Вольського. У 1955 р. під егідою Люблінського університету ім. М.Скłodовської-Кюрі вийшла в світ його розвідка бортництва і пасічництва ба-сейну Сяну XV–XVI ст.³⁵ – епохи розквіту феодального устрою. Наведений матеріал систематизовано у дев'яти підрозділах, які вичерпно розкривають задекларовану тему: “Теренові підстави бортництва” (характеристика природних ресурсів), “Значення бджолярського господарства” (вироби з меду і воску та їх застосування), “Бортництво Перемиської землі XV–XVI ст.” (ставлення шляхти, церкви і міщанства до бортництва, правові стосунки у галузі, залишки бортних устав, знаки власності), “Бортники та їх організація” (суспільна приналежність бортників, жінки-бортники, бортні суди та організації), “Бджолярська технологія” (виробництво бортей і колод, підлажування бджіл, меду та воску, охорона бортей), “Бортництво і пасічництво” (королівські та приватні борти і пасіки, лісові та присадибні пасіки, прогресивний характер пасічництва), “Бджолярське господарство у королівщинах” (бджільництво у низинних та гірських селах, двірські борти і пасіки, порівняння становища окремих старостів), “Прибутки бджолярського господарства” (медові данини, міри меду, чинші від бортників, прибутки від бортей і пасік, вартість вулика і борти, економічне значення прибутків від бджільництва), “Чи існували у XVI ст. симптоми занепаду бортницького господарства?”. У вступних заувагах К.Вольський характеризує джерельну базу дослідження, в основі якої лежить актовий матеріал (як архівний, так і опублікований) та критично використані розвідки вчених-попередників у цій галузі.

Одночасно з розглянутою працею К.Вольського побачило світ ґрунтовне дослідження А.Жабко-Потоповича³⁶. Уже у вступі автор відзначає частоту звернень попередніх дослідників до задекларованої проблеми, велику кількість опублікованих архівних матеріалів та прагнення авторів крізь призму дослідження бортницької організації розкрити первісні форми державного устрою слов'янських народів. На відміну від своїх попередників основний акцент дослідник робить на розкритті суперечностей, що існували серед членів бортницької громади в умовах феодалізму, і пов'язує історію бортництва з боротьбою професійних організацій проти існуючого визиску та його долею на українських, білоруських та литовських землях, що входили до складу тогочасної Речі Посполитої. Він пропонує власний варіант періодизації історії польського бортництва й під зазначеним кутом зору характеризує три його періоди: 1) до середини XV ст.; 2) з середини XV до середини XVII ст.; 3) з середини XVII ст. до його занепаду. Беззаперечною заслугою автора є підсумковий аналіз польського доробку в царині бортництва. Цього ж року на шпальтах “Rocznika Gdańskiego” була опублікована стаття Г.Лабуди “Незнана пам'ятка польського бортного права на Помор'ї”³⁷, з якою нам, на жаль, не було змоги ознайомитись.

³⁵ Wolski K. Bartnictwo i pasiecznictwo dorzecza Sanu w XV i XVI w. // *Annales Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej*. Lublin, 1955. Sec. B. Vol.7. S.93–174.

³⁶ Żabko-Potopowicz A. Dzieje bartnictwa w Polsce w świetle dotychczasowych badań // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1955. T.18. S.7–52.

³⁷ Labuda G. Nieznany pomnik polskiego prawa bartnego na Pomorzu // *Rocznik Gdański*. 1955. T.14. S.342–374.

1957 р. як підсумок багатолітніх досліджень вийшла друком монографія словацького вченого Р.Беднаріка “Словацькі вулики”³⁸, предметом розгляду у якій є оздоблені різьбою вулики як суспільно-історичний та культурно-мистецький народний витвір, яких у Словаччині залишилося всього кілька десятків. З огляду на зібраний фактичний матеріал, автор висловлює думку, що монументальна народна різьба у формі вулика найбільшого розвитку досягла саме у Словаччині (а також Польщі – У.М.) й виросла з питомих джерел як самобутнє етнографічне явище. Р.Беднарік виділяє типи словацьких вуликів, аналізує форму окремих фігурних зразків, що зберігаються в Етнографічному музеї у Будапешті, а також символічні функції антропоморфних і зооморфних вуликів. Текст доповнює й унаочнює багата ілюстративна добірка, що складається з 73 репродукцій з вичерпною паспортизацією.

1958 р. у польському “Квартальнику історії матеріальної культури” були опубліковані одразу дві статті, присвячені історії бортництва, авторства К.Вольського³⁹ та М.Дембінської⁴⁰. Перша з них становить особливий інтерес для дослідників українського бджільництва, оскільки написана на основі актового матеріалу з колишнього Перемиського і Сяноцького староств Руського воеводства. З огляду на це, тим прикрішою є її відсутність у національних книгозбірнях, що створює істотну перепону на шляху заповнення певної прогалини у вітчизняній історіографії. Цього ж року в Міхаловцях (Словаччина) побачив світ краєзнавчий “Альманах Земпліна”⁴¹, у якому Л.Копчак вмістив невелику статтю “Бджолярство нашого краю”. 1959 р. Ф.Котуля опублікував у щорічнику “Польська етнографія” цікаву статтю “Бортницький рід Судолів”⁴². У ній йдеться про старовинну бортницьку династію, восьмий представник якої поважний літами Міхал Судол господарює у Сандомирській пущі (р-н Кольбушови), де з початку XIV ст. бортництво було значною галуззю лісового господарства. Судолам, предки яких були королівськими бортниками, належить пасіка, що займає величезний терен пущі. Вона складається зі старих колод, а її власник ще донині практикує старовинні обряди і магичні дії. Звичаєве право регламентувало існування на території пущі бортницьких громад з власним судочинством, ліквідованим австрійським урядом наприкінці XVIII ст.

У 60–70-х роках ранні форми бортництва продовжували викликати значне зацікавлення багатьох польських та словацьких етнографів, яке реалізовувалося головню у вигляді статей, а також новій формі тематичних розділів монографій, присвячених комплексному вивченню окремих етнографічних районів. У тогочасному науковому дискурсі були й традиційні монографічні розробки, в яких продовжувались дослідження архаїчних технологій бджільництва, причому не лише вітчизняних, а й західноєвропейських. 1960 р. побачила світ монографія відомого дослідника польського бджільництва К.Вольського⁴³, який обрав об’єктом вивчення давнє бджолярство басейну Сяну. Основним джерелом публікації послужили результати власних теренових пошуків автора, здійснених у 1954–1960 рр., також у значному обсязі був залучений багатий архівний, іконографічний та літературний матеріал. Однією зі спонук написання монографії була практично повна відсутність праць з історії бджільництва

³⁸ *Bednárík R.* Slovenské úle. Bratislava, 1957.

³⁹ *Wolski K.* Z dziejów bartnictwa we wsiach na prawie wołoskim w starostwie przemyskim i sanockim // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* 1958. №3. S.359–365.

⁴⁰ *Dembińska M.* Kilka uwag o roli bartnictwa w gospodarce wiejskiej polskiego średniowiecza // *Ibid.* S.343–358.

⁴¹ *Kopčák L.* Včelárstvo v našom kraji // *Almanach Zemplina.* Michalovce, 1958.

⁴² *Kotula F.* Bartnicy ród Sudolów // *Etnografia Polska.* 1959. T.2. S.329–340.

⁴³ *Wolski K.* Z badań nad dawnymi technikami pszczelarskimi w dorzeczu Sanu. Przemysł, 1960.

південно-східної Польщі у вітчизняній історіографії. Автор розглядає давнє бджільництво у формі бортництва і пасічництва, у хронологічному зрізі виявляє появу тенденції до занепаду бортництва й подальшого розквіту пасічництва, докладно зупиняється на аналізі професійної діяльності бортників та пасічників, зокрема, технологічних і правових підставах їхньої праці, дає генезис появи різних видів колодних вуликів, простежує процес зародження давніх пасік та їх функціонування аж до занепаду, виявляє нинішні релікти давнього пасічництва, особливо добре збережені на території сучасного Білгорайського повіту. Сприйняття аналітичних положень значно полегшує картасхема регіону та ілюстрації резерватів колодних вуликів і старовинного пасічницького інвентарю. 1960 р. Т.Сюдowska-Мизикова представила на суд наукової громадськості монографію з широко окресленою багатообіцяючою назвою “Матеріали до бортництва Північно-Східної Європи з особливою увагою до території Польщі”⁴⁴, з якою нам, на жаль, не вдалося ознайомитися.

У Словаччині в цей час паралельно йшла розробка питань народного бджільництва окремих етнографічних регіонів країни, наочною ілюстрацією чого є стаття Я.Мяртана “Причинки до народного бджільництва Верхньої Нітри”⁴⁵. У ній розкриваються архаїчні способи “польовання” за дикими бджолами та збору меду гірських комах, поширені в досліджуваній місцевості. Автор заперечує існування традиційного культивованого бджільництва на цих теренах, солідаризуючись з німецьким проф. Амбрустером і не погоджуючись із вітчизняним вченим Ю.Гашперіком.

1962 р. польська історіографія бджільництва поповнилася двома статтями – Т.Собчака⁴⁶ та В.Єж-Ярецького⁴⁷. Перша присвячена дослідженню розмірів бджолярського господарства на території між річками Пилицею, Просною і Бзурою у першій половині XIX ст. З цією метою автор характеризує стан місцевого бортництва, наводить кількісні дані (за повітами) вуликів та їх поділ поміж двірською та селянською посіллю, простежує початки вдосконалень традиційного бджільництва, аналізує кількісні показники продукції меду та воску в регіоні. Стаття В.Єж-Ярецького, що ґрунтується на власних польових матеріалах, зібраних у 1948–1957 рр., та актових джерелах, є ніби логічним продовженням розробки проблеми, розпочатої К.Вольським – у ній досліджується бортництво Сольської пуші, розташованої в межах Білгорайського повіту на південному сході Польщі. Автор оцінює актовий матеріал в площині наявності у ньому даних стосовно розвитку та організації бортницького промислу і описує основні виробничі операції – виготовлення бортей і приладдя для цього, способи приваблення нових роїв, догляд за комахами, вибирання меду, виробництво воску.

1964 р. вийшло у світ синтетичне дослідження народної культури Великопольщі, до складу якої увійшов солідний підрозділ “Бджільництво”, написаний В.Собісяком⁴⁸. Його структуру творять чотири тематичні блоки з докладною подачею ретельно дібраного матеріалу: “Література і джерела. Проблематика”, “З історії бортництва, пасічництва та бджільництва”, “Технологія годівлі” (типи вуликів, розташу-

⁴⁴ *Siudowska-Myzykowa T.* Materiały do bartnictwa w północno-wschodniej Europie ze szczególnym uwzględnieniem obszaru Polski. Poznań, 1960.

⁴⁵ *Mjartan J.* Príspevok k výskumu ľudového včelárstva na hornej Nitre // *Etnografia Polska*. 1960. T.3. S.294–08.

⁴⁶ *Sobczak T.* Rozmiary gospodarki pszczelarskiej na obszarze między Pilicą, Prosną i Bzurą w pierwszej połowie XIX w. // *Łódzkie studia etnograficzne*. 1962. T.4. S.23–25.

⁴⁷ *Jeż-Jarecki W.* Bartnictwo puszczy Solskiej // *Etnografia Polska*. 1962. T.6. S.240–266.

⁴⁸ *Sobisiak W.* Pszczelnictwo // *Kultura ludowa Wielkopolski*. Poznań, 1964. T.2. S.215–263.

вання пасіки, пасічницьке приладдя, кормова база, породи бджіл, життя комах, календар пасічницьких робіт), “Бджоли у віруваннях, звичаях, прислів’ях і лікуванні”. У зазначений період продовжувалася розробка загальної концепції історії бортництва, яка включала вивчення його розмаїтих форм у регіонах країни. Виявом її результативності стала монографія Р.Жуковського⁴⁹, у центрі уваги якої – бортництво курпів з пуші Загайниця Ломжинська (XVI–середина XIX ст.). Автор ділить досліджуваний період на три хронологічні відрізки, в межах кожного з яких розглядає бортницьке право, економічне та суспільне становище бортників і їх участь в антифеодальній боротьбі, господарське значення промислу, знаки власності, порівнює бортницькі технології у різних частинах країни, простежує процес занепаду бортництва і переходу до присадибного пасічництва. До тексту дослідження додається перелік бортницьких термінів, уживаних в джерелах, добірка актового матеріалу, що висвітлює тему, та список джерел.

Словацька етнографічна література з бджільництва цього періоду представлена як окремими аналітичними статтями, так і підрозділами у колективних монографіях. Так, 1968 р. в часописі “Slovensky národopis” побачила світ стаття М.Праслічкової “Воскобійництво західного Гемеру”⁵⁰, яка містить скрупульозний виклад технологічного боку воскобійництва однієї зі словацьких областей з історичним екскурсом його господарського застосування представниками багатьох давніх цивілізацій. У статті розглядаються різні способи витоплювання воску, визначаються їх темпоральні межі, охоплюється весь технологічний цикл – збір вощини, конструктивні особливості воскопресів та іншого обладнання для одержання воску, методи отримання і вкладання сировини, процес вибивання і збирання воску, організація та господарське значення восковиробництва. Водночас звертається увага на соціальний статус воскобійників та духовний аспект промислу, висловлений у народних піснях, примовках, звичаях. Наприкінці статті подається словничок основних вживаних термінологічних понять та список інформаторів. 1969 р. вийшла друком колективна монографія “Горегроне”, розділ “Бджільництво” до якої підготувала Е.Кагоунова⁵¹. Використані авторкою архівні джерела уможливили дослідження причин та визначення часу появи цього промислу на обстежуваній території. Тут також простежується історія та аналізується сучасний стан бджільництва, типи вуликів і пасіки, догляд бджіл у них, розкривається технологія традиційних пасічницьких робіт та раціональні зміни у них щодо впровадження нових знарядь та методів господарювання.

У 70-х роках у польській етнографічній науці було зроблено акцент на вивченні малодослідженої проблематики – духовного аспекту бджільництва. У цей час з’явилося кілька статей, зокрема, Л.Дубеля “Знання, магія і фольклор у традиційній годівлі бджіл у Верхній Сілезії”⁵² та С.Двораковського “Бджолярські вірування, звичаї та магія”⁵³, які, на жаль, залишилися недоступними для нас. Традицію етнографічних студій бортництва різних регіонів країни продовжила стаття А.Боркевич-Целінської⁵⁴. Це – публікація фрагментів з Камінчиковської книги бортних судів 1501–1517 рр. з авторською передмовою, яка містить стислий аналіз бортницької ор-

⁴⁹ Żykowski R. Bartnictwo w zagajnicy łomżyńskiej w okresie od XVI do połowy XIX w. Białystok, 1965.

⁵⁰ Prasličková M. Voštinárstvo v západnom Gemeri // Slovenský národopis. 1968. №1. S.31–81.

⁵¹ Kahounová E. Včelárstvo // Horehronie. Kultúra a spôsob života ľudu. Bratislava, 1969. S.193–211.

⁵² Dubel L. Wiedza, magia i folklor pszczelarski w tradycyjnej hodowli pszczół na Górnym Śląsku // Zeszyty Gliwickie. 1973.

⁵³ Dworakowski S. Wierzenia, zwyczaje i magia pszczelarska // Pszczelarstwo. 1972. №12.

⁵⁴ Borkiewicz-Celińska A. Kamieńczykowska księga sądów bartnych 1501–1517 (fragmenty) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1974. №2. S.255–282.

ганізації Мазовії пізнього середньовіччя, характеристику як зовнішніх едиторських прикмет, так і змісту самої книги. До статті включено карту-схему території, що підпадала під юрисдикцію судової книги та особовий, географічний і предметний покажчики.

У 80-ті роки спостерігався певний спад інтересу до етнографічного вивчення бджільництва, яке у польській та словацькій науці відновлюється на початку 90-х років. У польській історіографії це поживалення пов'язане з професійною діяльністю історика бджільництва з Лодзинського університету д-ра Р.Врублевського, який 1991 р. видав монографію “Польське бджільництво”⁵⁵ і в наступні роки займався розробкою питань духовної та матеріальної культури польського бджолярства. У 1997 р. побачила світ його монографія “Вірування та звичаї польських пасічників”⁵⁶, композиційно побудована з трьох розділів. У першому з них – “Античне бджільництво” – зроблено історичний екскурс-огляд тогочасного плекання бджіл у народів – представників різних стародавніх цивілізацій (Крит, Месопотамія, Палестина, Єгипет, Індія, Греція та Рим) – методів бджолярства, видів вуликів, умов утримання комах, економічної ваги бджільництва, лікування медом та воском, міфологічної та релігійної вартості бджіл, культового призначення продуктів бджільництва, богів – покровителів комах, відображення ролі цього заняття у літературних пам'ятках. Другий розділ – “Бджільництво давньої Європи” – присвячено аналізу парадигми бджільництва в європейських народів доби Середньовіччя, яка виявляла дві протилежні тенденції свого розвитку – продовження античної традиції (Греція, Апенніни, Піренеї, Франція) та витворення оригінальних форм бджолярського господарства (Середня Європа). Власне такою специфікою характеризувався ранній етап бджільництва слов'ян – чехів, поляків, українців, лужичан, болгар, сербів. Велику увагу приділив автор умовам та основним рисам розвитку польського бджільництва, тісно пов'язаного з загальноєвропейським. Витоки європейської бджолярської обрядовості автор вбачає в античній традиції шанування бджоли, яку успадкували, а згодом християнізували деякі середньовічні європейські держави (Італія, Франція, Іспанія), що витворили християнського змісту універсальну європейську обрядовість. У третьому розділі Р.Врублевський на підставі аналізу етнографічної літератури не лише скрупульозно досліджує компоненти духовної сфери бджільництва, а й виводить генезис польських пасічницьких звичаїв та вірувань із європейської традиції, в основі якої лежить антична бджолярська обрядовість. Внаслідок докладного аналізу пасічницької обрядовості автор дійшов висновку про живучість у свідомості сучасних пасічників відголосів старовини (давніх обрядів, пересудів, заклять та уявлень), що творять багатий та своєрідний світ пасічницьких вірувань. Наступного року Р.Врублевський поповнив вітчизняну пасічницьку бібліографію книгою “Борті, колоди, коші та вулики польські”⁵⁷, у якій в доволі спресованому вигляді поетапно виклав історію розвитку польського бджільництва – від утримання бджіл у бортах, лісових, а згодом присадибних пасіках у стародавніх нерозбірних вуликах до раціонального бджільництва у рамкових вуликах. Головними “персонажами” цієї монографії є житла бджіл – спочатку борті (природні чи штучні дупла дерев), їх виготовлення та бортні знаки, пізніше вулики-колоди, “кошики”, солом'яники старовинних пасік, а відтак перші модифіковані зразки бджолиних домівок – лінійний вулик Дзержона, вдосконалений “кошик” Клюка, рамкові вулики Долиновського, Цесельського (слов'янський), Левицького, “великопольський” Чинки, варшавсь-

⁵⁵ Wróblewski R. Polskie pszczelarstwo. Wrocław, 1991.

⁵⁶ Wróblewski W. Wierzenia i obyczaje pszczelarzy polskich. Nowy Sącz, 1997.

⁵⁷ Wróblewski R. Barcie, klody, kószyki i ule polskie. Nowy Sącz, 1998.

кий Вебера, Відери та інших винахідників. Вдало доповнюють розвідку малюнки бортей, фотографії численних різновидів колодних вуликів, серед них і фігурних, з музейних колекцій всієї Польщі та сучасних пасік.

Словацька етнографічна думка 90-х років поповнилася дослідженнями регіональної специфіки бджільництва країни, здійсненими М.Шіпкою⁵⁸ та М.Сополигою⁵⁹. Стаття М.Шіпки – це огляд народного бджільництва району Верхньої Цірохи, заселеного автохтонним українським населенням (лемками), починаючи від примітивних хижацьких методів збору меду диких бджіл до сучасних раціональних прийомів бджолярства. Автор досліджує історичні форми виникнення та існування бджільництва, типи вуликів, як традиційних, так і запозичених, та їх модифікацій у ХХ ст., існування пасік, технологію пасічницької праці (сезонне утримання бджіл, конструктивні деталі вуликів та пасічницький інвентар – годівниці, димарі, способи отримання меду та воску, зокрема, за допомогою медогонок), хвороби бджіл та їх лікування, процес переходу на раціональні форми ведення бджільництва. М.Сополига у статті “Етнографічна діяльність В.П.Латти” розглядає одну з граней його творчості як дослідника бджільництва лемків, наводячи польові матеріали вченого з архіву Музею української культури у Свиднику, зібрані у с. Пчолинне Гуменського округу. Вони містять відомості про старих пасічників села, типи вуликів, способи вибирання меду і воску, народні повір’я про бджіл, знання з анатомії комах, інформацію про роїння та хвороби бджіл.

1999 р. вийшов у світ прекрасно ілюстрований альбом “Вулики і пасіки в Польщі”⁶⁰. Огляд праісторії польського бджільництва з описом старовинних бортей, величезних пущ як неодмінної умови розвитку промислу, процесу розвою вуликів від колод до сучасних модифікованих зразків, фігурних вуликів, пасік, перелік польських бджолярських музеїв та скансенів зробив М.Рисевич. Наступного року Л.Карлович видав книгу “Бортництво і бджільництво Люблінської землі”⁶¹, у якій багато уваги приділив історії та етнографії бджільництва у розділах: “З історії польського бортництва”, “Період розквіту і занепаду польського бортництва”, “Бортництво і пасічництво в ординації Замойських”, “Початки сучасного пасічництва Люблінщини”.

Із викладеного логічно зробити висновок, що численні етнографи – представники західного слов’янства – впродовж ХХ ст. проявляли істотний інтерес до розробки дослідницької тематики бджільництва, започаткованої ще науковою традицією ХІХ ст. Протягом досліджуваного періоду у Чехії, Словаччині та Польщі етнографічний пошук у цій царині вівся з різною інтенсивністю, але лідерами у ньому, безперечно, були польські вчені. Загалом реалізація дослідницьких зацікавлень, сконцентрованих головним чином докола історичних форм функціонування бджолярського господарства (технологічного та соціального аспекту бортництва і пасічництва), народно-правових звичаїв, що склалися в межах промислу, різних локальних традицій народного бджільництва ХІХ ст., духовного спектру – звичаїв, обрядів, повір’їв, соціального статусу бджолярів, відбувалася у вигляді аналітичних статей, тематичних розділів колективних монографій, індивідуальних та великоформатних узагальнюючих праць. У процесі історіографічного аналізу доробку названих національних історіографій викристалізувалася наступна періодизація, що виокремлює п’ять хронологічних відрізків: 1) початок сто-

⁵⁸ Šipka M. Príspevok k ľudovému včelárstvu Hornej Círochy // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. 1994. №19. С.222–231.

⁵⁹ Сополига М. Етнографічна діяльність В.П.Латти // Там само. С.116–119.

⁶⁰ Ule i pasieki w Polsce. J.Żak (fotografie). M.Rysiewicz (tekst). Sądecki Bartnik, b.r.

⁶¹ Karłowicz L. Bartnictwo i pszczelarstwo na ziemi Lubelskiej. Lublin, 2000.

ліття; 2) 20–30-ті роки; 3) середина 40-х–50-ті роки; 4) 60–70-ті роки; 5) кінець століття (90-ті роки), протягом кожного з яких домінували притаманні лише йому дослідницькі тенденції. На жаль, ми не мали змоги здійснити вичерпний аналіз усього масиву наявної літератури з етнографії бджільництва західних слов'ян, оскільки деякі публікації виявилися поза межами досяжності. Хоча ХХ ст. започаткувало студії бджільництва іноетнічних спільнот, все ж основний акцент кожною з національних етнографічних шкіл робився на засадах дослідження вітчизняної проблематики, що в підсумку вплітало неповторне звучання конкретного етносу у гармонійне розмаїття людської спільноти.

**ETHNOGRAPHICAL RESEARCHED OF BEEKEEPING
BY CZECH, SLOVAKIAN AND POLISH SCIENTISTS (XX century)**

Uliana MOVNA

Institute of Ethnology of Ukrainian National Academy of Science
10, Rynok sq., L'viv, 79000
Department of Historical of Ethnology

The article deals with historiographical analyses of research of beekeeping in ethnographical publications of Czech, Slovakian and Polish scientists of XX century. The realization of scientific interest concentrated mostly around historical forms of functioning beekeeping, folk-juridical rules within business, various local traditions of folk beekeeping of XIX century, spiritual factor that is rules, customs, beliefs, social status of beekeepers, took place in a sense of analytical articles, subject chapters collective monographs, individual works and generalizing investigations. In the process of analyses of results of mentioned national historiographs one can distinguish several periods which embrace five chronological periods of time: 1) the beginning of century; 2) 20-th–30-th years; 3) the middle of 40-th–50-th years; 4) 60-th–70-th years; 5) 90-th years, during which only corresponding to each period research tendencies dominated. Despite of certain interest to foreign studies of beekeeping, the main accent of each national ethnographical schools was logically made on research of home problems.

Key-words: beekeeping, Czech, Slovakia, Poland, historiographical analyses, ethnographical research, material and spiritual culture, XX century.

Стаття надійшла до редколегії 12.05.04
Прийнята до друку 24.08.04.